

# НАШ ЈЕЗИК

Књига XLV

Св. 3–4 (2014)

---

## Чланци

### Грамматика и лексика

Употреба партикуле *све* у савременом српском језику  
(АНА М. ЈАЊУШЕВИЋ ОЛИВЕРИ) ..... 3

Дублетна образовања и хомонимске номинације  
код етника и ктетика (од ојконима у Војводини)  
(МАРИЈАН Ј. ЈЕЛИЋ) ..... 19

Категорије броја и бројивости у називима за јела  
у српском језику (БОЈАНА Н. ТОМИЋ) ..... 39

О полисемији лексема које означавају делове људског тела  
(АНЕТА А. СПАСОЈЕВИЋ) ..... 51

Когнитивнолингвистичка анализа фразеологизама  
с компонентом *глава* у српском језику  
(ЈОВАНА Б. ЈОВАНОВИЋ) ..... 69

### Прилог историји књижевног језика

Творбена структура именица у поезији Јована Дошеновића  
(АНА З. РАНЂЕЛОВИЋ) ..... 89

### Студије српског језика у иностранству

Лекторат српског језика на Филозофском факултету  
Универзитета Коменски у Братислави  
(ВЕСНА Н. ЂОРЂЕВИЋ) ..... 105

## **П р и к а з и**

Деветнаести том Речника САНУ (МАРИЈА С. ЂИНЋИЋ) .....	115
Бојана Милосављевић, <i>Ојоварање као јоворни жанр свакодневне комуникације</i> (СВЕТЛАНА М. СЛИЈЕПЧЕВИЋ) .....	121
<i>Научни састјанак славистија у Вукове дане 43/1</i> (МАРИНА Љ. СПАСОЈЕВИЋ) .....	127
<i>Научни састјанак славистија у Вукове дане 43/3</i> (АНА З. РАНЂЕЛОВИЋ).....	135
Неколико речи о часопису <i>Окѝоих</i> (ДРАГАНА Ј. ЦВИЈОВИЋ) .....	141

АНЕТА А. СПАСОЈЕВИЋ  
(Институт за српски језик САНУ, Београд)

## О ПОЛИСЕМИЈИ ЛЕКСЕМА КОЈЕ ОЗНАЧАВАЈУ ДЕЛОВЕ ЉУДСКОГ ТЕЛА\*

Предмет рада су лексема којима се означавају спољашњи делови човековог тела (*глава, колена, лице, њрбух* итд.). Циљ је да се помоћу компонентијалне анализе утврди семски састав одабраних моносемичних и полисемичних лексема и да се опише природа полисемантичке дисперзије чланова ове лексичко-семантичке групе, односно да се издвоје продуктивне и неактивне семантичке компоненте и прикажу принципи настанка полисемантичких структура семантички најразуђенијих лексема.

*Кључне речи:* соматизам, лексема, сема, полисемија, компонентијална анализа.

### I. УВОДНА РАЗМАТРАЊА – ПРЕДМЕТ РАДА, ЦИЉЕВИ, МЕТОД, КОРПУС

Лексички фонд једног језика увећава се различитим лексичким процесима – творбом нових лексичких јединица, затим позајмљивањем речи из других језика, али и употребом већ постојећих речи за неименоване семантичке садржаје. Овим последњим не само да се богати речнички фонд једног језика већ се истовремено богати и значењска структура постојећих лексема – механизми-

---

\* Овај рад је настао у оквиру пројекта *Лингвистичка истраживања савремене српске књижевне језика и израда Речника српскохрватској књижевне и народне језика САНУ* (бр. 178009), који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ма полисемије<sup>1</sup> лексема једног семантичког садржаја преноси свој назив на други садржај, и тако проширује своју значењску структуру у систем значења који је, према једним ауторима, „дискретно организован“, према другим „хијерархијски организован“, а према неким – сва значења једне лексеме су равноправна (исп. Драгићевић <sup>2</sup>2010б: 132; Раздобудко 1994: 101).

Поменути процесом најчешће су захваћене лексеме које чине језгро лексичког фонда, дакле, оне које су најфреквентније употребе, најстаријег постања, обично домаћег порекла и најчешће творбено немотивисане. То су речи које су човеку искуствено најближе будући да се користе у свакодневном животу: речи које значе човека и његово тело, простор у коме живи, предмете које свакодневно употребљава, породични и друштвени живот, биљке и животиње из човековог непосредног окружења итд.<sup>2</sup>

Предмет нашег рада су лексеме којима се означавају спољашњи делови човековог тела. О овим лексемама (у литератури их најчешће срећемо под називима *антропоморфизми* и *соматизми*) доста је писано. Најчешће су то студије о деловима тела као компонентама фразеолошких израза<sup>3</sup>, затим радови који са лексичко-семантичког становишта разматрају одређени део тела<sup>4</sup>, потом творбено-семантичке анализе деривационих способности одабране анатомске лексике односно њених деривата<sup>5</sup>. Осим тога, цео садржај једног часописа<sup>6</sup> посвећен је интердисциплинарном истраживању соматизама. Чини се, дакле, да је лексичко-семантичка група са

<sup>1</sup> Р. Драгићевић наводи податак руске ауторке Мечковске да у руском језику полисемијом настаје свега 8% укупног броја нових значења (Драгићевић 2008а: 383). За наш језик још увек нема таквих података.

<sup>2</sup> Исп. Дешић 1990: 6.

<sup>3</sup> Тако је анализу фразеолошких јединица са лексемом *образ* у свом саставу спровео М. Шипка (в. Шипка 2008: 561–569), док је на сличној грађи А. Пејановић представила микроконцепт *образа* (в. Пејановић 2011: 405–415). Лексемом *зуб* у фразеолошким јединицама бавио се М. Алановић (в. Алановић 2002: 263–275).

<sup>4</sup> Често се соматизмима у својим радовима бавила Л. Раздобудко, анализирајући семантичку структуру ових лексема у српском језику, али и пишући чланке контрастивног типа на материјалу српског и руског језика (један део њених чланака налази се у списку коришћене литературе на крају рада).

<sup>5</sup> Деривациона гнезда одабраних соматизама анализирао је Р. Драгићевић (Драгићевић 2008а: 371–387).

<sup>6</sup> Ради се о четвртој свесци часописа *Кодови словенских култура* (1999) чија је општа тема – делови тела у народним културама – окупила веома занимљиве

архисемом *део човечјејџ тџела* значајно заступљена у различитим типовима лингвистичког проучавања.<sup>7</sup>

Истражујући ову тематску групу, желели смо да испитамо природу полисемантичке дисперзије њених чланова и принципе у формирању њихових значењских структура.

У овом раду ограничавамо се на анализу семског састава моносемичних и полисемичних лексема, на уочавање њихових продуктивних и неактивних семантичких компонената, као и на испитивање принципа организације полисемантичких структура семантички најразуђенијих лексема. У проучавању значења ослонили смо се на методу компоненцијалне анализе.

Приказ семантичких категорија добијених семантичким варирањем лексема ове тематске групе и језички механизми који су то омогућили биће предмет посебне студије.

Истраживање смо засновали на избору лексема којима се именују спољашњи делови људског тела датом у првој свесци Семантичко-деривационог речника<sup>8</sup>, док смо сам семантички садржај изабраних лексема ексцерпирали из једнотомног Речника српскога језика.<sup>9</sup>

---

радове разноврсних приступа и модерних и традиционалних лингвистичких и интердисциплинарних метода.

<sup>7</sup> У другим словенским језицима такође постоји велико интересовање за лингвистичка изучавања ове тематске групе, у новије време махом са становишта семиотичке и концептуалне анализе. У то смо се уверили увидом у базу радова који су доступни у електронском облику на веб-сајту: <http://elibrary.ru>.

<sup>8</sup> Грађу за овај лингвистички речник чини шестотомни Речник српскохрватскога књижевног језика. За поменуте и друге речнике, у раду ћемо најчешће употребљавати њихове уобичајене скраћенице: СДР (Семантичко-деривациони речник), РМС (Речник српскохрватскога књижевног језика), РСЈ (Речник српскога језика), РСАНУ (Речник српскохрватског књижевног и народног језика).

<sup>9</sup> За лексичко-семантичку анализу подобнији је, сматрамо, тезаурусни Речник САНУ, али смо ми, због природе овог рада, анализирали грађу коју пружа једнотомник. Испоређивањем структуре неких лексема у наведеним описним речницима показало се да би анализа спроведена на тезаурусном речнику дала убедљивије резултате, пре свега статистички, у смислу бројности потврда за неку појаву коју констатује и РСЈ, али не и суштински. За лексеме које почињу словом П и даље као контролни корпус коришћен је РМС.

## II. МОНОСЕМИЧНИ СОМАТИЗМИ

Испитивање потенцијала и природе семантичког варирања назива за делове људског тела почећемо представљањем лексема које се, према нашем корпусу, остварују само у својим номинационим реализацијама.

Од 90 речи за означавање дела човечјег тела<sup>10</sup> само једно, основно значење дела тела има 21 лексема<sup>11</sup>. Примењујући методу компоненцијалне анализе и разлажући њихова једина значења на семантичке компоненте<sup>12</sup>, уочили смо да су највећем броју тих лексема заједничке семе положаја: задњи (*гуз, дуије, зайиљак, задњица, њлећа, њошиљак, сџражњица*), односно доњи (*џабан*), док се један број лексема може повезати семама изгледа: танки (*џнаџи, коса, обрва, џреџавица, сџејно, цеваница*) и сакривени, чиме заклоњени (*беоњача, дојка*<sup>13</sup>, *лобања, мишић, мишка, ноздрва, џазух*).

Делови тела означени набројаним лексемама слабије су видљиви због тога што положајем или изгледом нису одмах доступни оку посматрача<sup>14</sup>. У том смислу, њихов основни семантички садр-

<sup>10</sup> СДР наводи 89 лексема, а ми им прикључујемо још једну – *буџина*, тако да нашу грађу чини укупно 90 лексичких јединица са значењем спољашњег дела људског тела. Наглашавамо да смо као равноправне чланове групе посматрали и лексема које у њу улазе својом секундарном семантичком реализацијом (изразе смо, овом приликом, искључили). Наиме, лексема *јабучица, јајода, каџак, џас, џојас, сџрук, чланак* значе део тела тек у неком од својих секундарних значења.

<sup>11</sup> Поређења ради, износимо податак до којег је у свом магистарском раду дошла ауторка З. Марковић. Анализирајући полисемију око 1000 именица из РСАНУ и РСМ са значењем одевног предмета, она је установила скоро идентичан број моносемичних и полисемичних речи (51% : 49%) у тој тематској групи (Марковић 2010: 377).

<sup>12</sup> У лексичко-семантичким анализама (посебно у разумевању полисемије) најчешће се примењује компоненцијална анализа (исп. Драгићевић 2010б: 75). Њену ефикасност обезбеђује чињеница да се свака особина неког денотата може представити једном компонентом значења, тј. семом. Тиме се лако и прецизно идентификује семни састав речи. Због ограниченог простора нећемо приказивати разлагања појединачно.

<sup>13</sup> Овом лексемом означава се део тела *сакривен одећом*, за разлику од осталих лексема ове групе које су *сакривене дружим делом џела*.

<sup>14</sup> О значају чула вида у комуникацији и визуелној интеракцији као најважнијем аспекту невербалне комуникације писала је Л. Раздобудко Човић (в. Раздобудко Човић 2007: 311–323).

жај не пружа довољно могућности за даље семантичке дисперзије, што резултира неразвијеном полисемантичком структуром.<sup>15</sup>

За разлику од задњег дела тела, на предњем се налази оно што човеку омогућава разне животне активности (да види, говори итд.). Такође, постоје делови тела који су због свог изгледа уочљивији од горенаведених. Због тога очекујемо да су разуђености полисемантичке структуре појединих соматизама у великој мери допринеле семе положаја, изгледа и функције<sup>16</sup> које показују лакшу уочљивост и већу употребљивост одређеног дела тела у односу на набројане делове означене моносемичним лексемама.

### III. ПОЛИСЕМИЧНИ СОМАТИЗМИ

Видели смо да РСЈ за 21 од укупно 90 лексема за означавање делова тела региструје само основно значење. Остале лексеме из ове скупине имају релативно богату полисемантичку структуру. Тако, на пример, осам лексема има по 3 секундарна значења (*брада, влас, ноја, њрсѝ, рука, уво, усѝа, шака*), по 5 секундарних значења развило је пет лексема (*лакаѝ, око, ѝрбух, чело, чланак*), по 7 значења развиле су четири лексеме (*сѝоја, ѝело, јабучица, сѝрук*) итд.

Ми смо анализирали пет лексема са највећим бројем секундарних значења. Према РСЈ, лексеме са значењем дела тела које имају највише значења (10 и више) јесу: *глава* (16 значења), *лице* (13 значења), *језик* (12 значења), *колена* (10 значења) и *јојас* (10 значења).<sup>17</sup>

---

<sup>15</sup> Испоређивањем семантичких структура наведених лексема које у РСЈ немају секундарна значења са РСАНУ и РМС примећујемо да скоро половина њих у наведеним речницима такође нема другог значења осим основног, док се семантичка структура друге половине махом богатила значењима која су на неки начин у језику маркирана. На пример, квалификатором *необ. (ично)* обележено је значење лексеме *цеваница* под тачком 2 'надлактица, рамењача' (РМС), квалификатором *брод. (арсѝво)* маркирано је значење под тачком 2 лексеме *ноздрва* 'отвор кроз који пролази котвени ланац на кљуну брода' (РСАНУ), док је као *јокр. (ајинска реч)* обележена лексема *коса* у значењу под тачком 2 'везивно ткиво између мишића и костију, жила, тетива' (РСАНУ).

<sup>16</sup> А. Вјежбицка је код соматизама издвојила три типа сема: просторне, физичке и функционалне (Давиђак 1999: 91).

<sup>17</sup> Према РСАНУ, пет лексема са најбогатијом полисемантичком структуром из ове лексичко-семантичке групе су: *глава* (35), *око* (27), *језик* (22), *лице* (22) и

Размотримо њихове полисемантичке структуре.

*Глава.* Увидом у семантичку структуру лексеме *глава*<sup>18</sup> примећујемо да су за метафорички развој секундарних значења значајне семе изгледа округласт, лоптаст, проширени, заобљени и сл. (1б, 6, 7а, 8, 10а) и положаја горњи, предњи и сл. (6, 7б, 9, 10б).<sup>19</sup>

Сема која се односи на функцију није била нарочито продуктивна у настанку метафоричких значења (мада се може придодати као садејствујућа сема у неким значењима), али се ова, за човекову егзистенцију најважнија компонента испољила у метонимијским и синегдохским трансформацијама. Метонимијским преносом настале семеме могу се подвести под формулу ГЛАВА – ДЕО ТЕЛА СА КОЈИМ ЈЕ У ОДНОСУ ПРИПАДАЊА (1в), односно ГЛАВА – ОНО ШТО ЈЕ РЕЗУЛТАТ АКТИВНОСТИ ГЛАВЕ (2а, 3). Синегдохска трансформација одиграла се по моделу део – целина, односно глава – човек, односно животиња у целини (2б, 3, 4а, 4б, 5а, 5б)<sup>20</sup>.

глава	1. а. <i>горњи део човечијеј, односно предњи део живојинској шела, у коме су смештени мозак, главна чула и предњи део пробавној и дисајној система.</i>	б. <i>сирана металној новца на којој је нечији лик или нека друја ликовна представа.</i> в. <i>коса, власи: човек седе (беле) главе, човек кудраве главе.</i> 2. а. <i>намећ, интелигенција, ум, разум; свесћ, мисли: имати добру главу, врзмати се по глави.</i>	изглед  МТ  МТ (; МФ)
-------	---	---	-----------------------------------

*ноја* (20). Видимо да су заједничке лексичке јединице за оба скупа: *глава*, *језик* и *лице* (напомињемо да смо из анализе искључили у речницима издвојене изразе).

<sup>18</sup> Ради прегледности и што мањег оптерећивања текста примерима, полисемантичке структуре преузете из РСЈ представимо табеларно, а на дефинисана значења само ћемо упућивати навођењем броја, односно слова из речничког чланка. Метафоричка значења у табели биће идентификована навођењем семе на основу које су настала, док ће метонимијска и синегдохска бити означена скраћено са МТ, односно С.

<sup>19</sup> Иако је округласт облик главе извориште за бројне асоцијације, ова сема је изостављена у дефинисању основног семантичког садржаја (исп. Гортан Премк 1991: 254).

<sup>20</sup> Нека значења настала су садејством два механизма. На пример, значење под тачком 3 настало је метонимијом и синегдохом, те смо то и приказали дуплим навођењем тачке 3 у тексту.



	<p>б. (обично с одредбом: велика и сл.) <i>умна, ѿмемјина, даровиѿта особа.</i></p> <p>3. <i>живој:</i> (из)губити главу, да(ва)ти главу, стављати главу на коцку, спасти главу, чувати своју главу.<sup>21</sup></p> <p>4. а. <i>особа, личносћ, ѿјединац</i>, човек: мушка ~, мудра ~, паметна ~, бистра ~, потрошња по глави становника.</p> <p>б. (обично са допуном: стоке, марве и сл.) <i>ѿједина живојишња, ѿрло, марвинче.</i></p> <p>5. а. <i>личносћ која руководи, ујравља, сѿарешина; руководилац, вођа:</i> ~ породице, ~ куће, ~ државе.</p> <p>б. <i>онај који се својим ѿаленјом највише истиче у некој делатносћи, ѿавни ѿредсѿавник:</i> ~ италијанских песника.</p> <p>б. <i>ѿорњи ѿроширени заобљени или задебљали крај или део некој ѿредмејта; врх, вршак на ѿорњем делу нечеја:</i> ~ ексера, ~ завртња, ~ бедрене кости, ~ прстена, ~ стуба, ~ чиоде, ~ сунцокрета, ~ кошнице.</p>	<p>С (; МФ)</p> <p>МТ (; С)</p> <p>С</p> <p>С</p> <p>С (; МФ)</p> <p>С (; МФ)</p> <p>положај, изглед</p>
--	---	--

<sup>21</sup> О конструкцији *изјубиѿи ѿлаву* писала је Р. Драгићевић (в. <http://www.suedslavistik-online.de/01/dragicevic.pdf>). Она је указала на недоследност обраде овог лексемског споја у релевантним српским једнојезичким речницима и у неколико највећих словенских и несловенских речника, а потом и закључила, на темељима формалних и семантичких критеријума, да конструкција *изјубиѿи ѿлаву* има статус фразеологизма, значећи, између осталог, и 'изгубити живот, погинути', односно да именица *ѿлава*, у том случају, не развија секундарно значење 'живот'.

Иако смо сагласни са наведеним закључком, анализу смо извршили према лексикографском решењу у РСЈ, који чини корпус овог рада. У њему је овај спој приказан колокацијски, те смо га као таквог и анализирали, одредивши 'живот' као секундарно значење лексеме *ѿлава* настало метонимијом.

		<p>7. а. в. <i>їлавица</i> (2): ~ купуса, ~ брда.</p> <p>б. <i>їорњи део їудачких и неких жичаних музичких инструмената у којем су чивије за заїезање жица</i>: ~ гусала, ~ виолине.</p> <p>8. <i>лойїасїи, куйасїи, ваїкасїи и сл. комад неке маїерије, обично їрехрамбеної їроизвода (као мера)</i>: ~ шећера, ~ сира, ~ хлеба.</p> <p>9. <i>їредњи, чеони, исїурени део неке їворке, колоне, чело</i>.</p> <p>10. а. <i>део књије или сїиса који чини извесну целину, їоїлавље, одломак, одеїак</i>.</p> <p>б. <i>штамп. насловни сїални їексїи лисїова и часоїиса који садржи име и їлавне їодаїке, заїлавље</i>.</p>	<p>изглед</p> <p>положај, функција</p> <p>изглед</p> <p>положај</p> <p>изглед (сема издвојености, целине)</p> <p>положај</p>
--	--	---	--

*Лице*. Анализом секундарних значења лексеме *лице* примећујемо да је, у метафорички насталом делу њене значењске структуре, једино сема положаја продуктивна<sup>22</sup>, па су изворишта метафоричких значења (1б, 3а, 3б, 3в, 3г, 3д, 4) у позицији коју има лице као део главе, односно тела – предњи, горњи, спољни.

Даље, на основу метонимијских значења ове лексеме (1в, 1г, 5) могуће је успоставити формулу *лице* – оно што се на лицу види, што се њиме испољава, док се синегдохска значења, као и код лексеме *їлава*, односе на човека у целини (2а, 2б).

<sup>22</sup> Иако се у литератури најчешће каже да полисемантичност произилази из богатства примарног семантичког садржаја (исп. Гортан Премк <sup>2</sup>2004: 42), досадашња истраживања указују на то да најчешће само једна или две семе из примарног садржаја буду активатори секундарних и фразеолошких значења (исп. Лупачова Раздобудко 1994: 110).

лице	<p><b>1. а.</b> анат. <i>ћредња сћрана ћлаве код човека, facies; гео ћлаве исћод очију, између носа, усћиа, браде и уха, образ.</i></p>	<p><b>б.</b> анат. зоол. <i>оѓоварајући гео ћлаве код живоићиња.</i></p> <p><b>в.</b> фиг. <i>изћлед, физиономија, каракћер: ~ града, показати своје право лице.</i></p> <p><b>г.</b> сћољни израз, <i>изћлед ћредњих делова ћлаве као одраз, манифесћација душевноћ сћиања, расћоложења; сћољни лик елеменатића који осћавља одређен ућисак: ведро ~, забринуто ~, видети на лицу незадовољство.</i></p> <p><b>2. а.</b> <i>људска јединка, особа, личносћ; ћрилика, лик: војно ~, непознато ~, службено ~, сумњиво ~.</i></p> <p><b>б.</b> <i>личносћ, лик, фићура у драмском или др. књижевном, уметничком делу.</i></p> <p><b>3.</b> <i>ћредња, сћољна сћрана нечећа (обично боље израђена или доћтерана)</i></p> <p><b>а.</b> <i>ћрочеље зћраде, фасада.</i></p> <p><b>б.</b> <i>сћољна, боље, финије израђена сћрана ћканине, одеће и сл.; супр. налицје.</i></p> <p><b>в.</b> <i>ћорња, сунцу окренућиа сћрана биљноћ листћа.</i></p> <p><b>г.</b> <i>ћорњи, мекани гео обуће.</i></p> <p><b>д.</b> <i>ћредња сћрана докуменћиа, формулара, листћа и сл. на којој је ћексћ; супр. полеђина.</i></p> <p><b>4.</b> <i>један од елеменатића, вигова, каракћерисћика неке ћојаве, ћроблема и сл., сћрана са које се неки ћроблем може ћосмаћраћии, ћумачићии и сл. — Питање раздужења сељака има два лица.</i></p> <p><b>5.</b> лингв. <i>ћрамаћичко својсћиво ћлаћола, односно личних заменица да морфолошким знаком, морфемом, обележе, разликују оноћа који ћовори, оноћа коме се ћовори или оноћа (односно оно) о коме (односно о чему) се ћовори: заменица првог лица, прво ~ презента.</i></p>	<p>положај</p> <p>МТ</p> <p>МТ</p> <p>С</p> <p>С</p> <p>положај</p> <p>положај</p> <p>положај</p> <p>положај</p> <p>положај</p> <p>положај</p> <p>МТ</p>
------	---	---	--

*Језик.* Трећа по бројности семема међу лексемама за означавање делова тела је *језик*. Сва метафорична значења индукована су семом изгледа пљоснат (2а, 2б, 2в, 2г, 2д, 2ђ), с тим да се за нека значења уз ову сему активирала и сема покретљивости (2в, 2г, 2д, 2ђ).

Различите функционалне семе (преметање хране, стварање гласова, чуло укуса и др.) нису се показале релевантним у метафоричком богаћењу лексичког значења ове лексеме, али јесу омогућиле метонимијски односно синегдохски пренос. Метонимијом су се развила значења према формули ЈЕЗИК - ОНО ШТО ЈЕ РЕЗУЛТАТ АКТИВНОСТИ ЈЕЗИКА (3, 4а, 4б, 4в, 4г), док је на обрасцу ЈЕЗИК - ЧОВЕК настало значење синегдохе (5).

језик	<p>1. анат. <i>покрећљиви мишићни орган у усној дупљи код човека и виших животиња који служи као орган за укус, при жвакању и код човека као говорни орган.</i></p>	<p>2. оно <i>што</i> својим обликом или функцијом <i>подсећа на језик</i> (1). а. <i>део коже на цицели и сл. обући преко која се везују њериле.</i>          б. <i>издужени део, комад земљишта, шуме и сл.</i>          в. <i>пламен, рамен пламена, вајре кад се диже у ваздух: пламени ~, ватрени ~.</i>          г. <i>домични део браве који се покреће кључем.</i>          д. <i>метална казаљка на ваји.</i>          ђ. <i>клајно у звона.</i></p> <p>3. <i>систем речи који функционише по одређеним грамаћичким правилима а служи за изражавање мисли при комуникацији међу људима: књижевни ~, српски ~, говорни ~, енглески ~.</i></p> <p>4. а. <i>начин изражавања мисли и осећања речима, говор; речник, лексика.</i></p>	<p>изглед</p> <p>изглед</p> <p>изглед, покретљивост</p> <p>изглед, покретљивост</p> <p>изглед, покретљивост</p> <p>изглед, покретљивост</p> <p>МТ</p> <p>МТ</p>
-------	---	---	---

		<b>б.</b> <i>дијалекаџи, наречје; жарјон.</i>	МТ
		<b>в.</b> <i>моћ, сјособносџи ѿворења.</i>	МТ
		<b>г.</b> <i>фиг. уоџише начин изражавања: сликарски ~, ~ птица.</i>	МТ
		<b>5.</b> <i>вој. заробљеник који треба да да ѿдашке о нейријашељској војсци.</i>	С

Колено. Следеће по броју секундарних значења су лексеме *колено* и *ѿојас* – имају их по 10. У развоју њихових семантичких структура уочљиви су слични принципи. Тако су метафоричке трансформације лексеме *колено* настале на семи изгледа заврнути, задебљали (2, 3), уз садејство семе функције, метонимијски преноси на формулама ДЕО ТЕЛА – ДЕО ТЕЛА СА КОЈИМ ЈЕ У ОДНОСУ ПРИПАДАЊА (1б) и ДЕО ТЕЛА – МЕСТО НА ОДЕЋИ КОЈЕ ТАЈ ДЕО ПОКРИВА (1в), а синегдохска значења, уз учешће метафоре у њиховом формирању, могу се објединити формулама део тела – човек односно група људи крвно или временски повезаних (4а, 4б). У настанку преосталих значења деловала је метафора (уз значајно учешће фигуративности и симболике). Тако је значење 5а *ѿородица* настало метафором на семи функције (спајање, заједништво) из основног значења. Значења 5б *ѿорекло* и 5в. *ѿоѿомак* настала су из значења под тачком 5а *ѿородица* на семи сродништва (припадност некоме/нечему по крви или емотивно). Значење 6 *биолошка скуѿина*, сматрамо, настало је из значења 5а. *ѿородица*. У том случају, 5а→6 пример је ланчане полисемије.<sup>23</sup>

колено	<b>1. а.</b> <i>анат. зѿлоб који сѿаја доњи део буѿине косѿи с ѿорњим крајем цеванице, део ноје око ѿоја зѿлоба; одговарајући зѿлоб ноје у животиња.</i>	<b>б.</b> <i>део ноје изнад ѿоја зѿлоба код човека (у седећем ѿоложају). — Дете му седе на колена.</i>	МТ
		<b>в.</b> <i>место на одећи (на ѿанијалонама) које ѿкрива ѿај зѿлоб: исцепати колено.</i>	МТ

<sup>23</sup> Иначе, полазна мотивација за сваку од тачака 5–6 могла би бити у основном значењу лексеме *колено*, али је данас та мотивација замагљена (и требало би је, претпостављамо, довести у везу са лексемом *косѿи* и њеним фигуративним значењем *род*).

		<p>2. <i>месѿо їде нешїѿо мења їравац, кривина, завој; заврнуѿи комад цеви којим се два дела уѿаоно ївезују: велико колена Дунава; излити 100 колена цеви.</i></p>	изглед, функција
		<p>3. <i>бот. задебљали гео на сїабљници биљака одакле се настїавља расїење їрана, лисїѿова.</i></p>	изглед, функција
		<p>4. <i>а. људи који живе у једном временском їериоду, їоколење, їенерација, нарашїїај: два људска колена.</i></p>	С (; МФ)
		<p>б. <i>сродник који с друїима чини истїи сїейен сродсїва, један наследни ред: рођаци из другог колена.</i></p>	С (; МФ)
		<p>5. <i>а. їородица, їородична лоза, род; їенеалошко їоїѿомсїво.</i></p>	функција
		<p>б. <i>їорекло; друшїївени їоложај с обзиром на їорекло: господскога колена, краљевскога колена.</i></p>	сродништво
		<p>в. <i>їоїѿомак, изданак їородичне лозе: јуначко ~, витешко ~.</i></p>	сродништво
		<p>б. <i>биолошки їїий, скуїина: старо животињско ~.</i></p>	ЛП (метафором према т. 5а, на семи заједништва)

*Појас.* Значење дела тела лексема *їојас* остварује секундарно, под тачком 2. Да је оно узето за основно значење, а да је значење конкретне реалије (дато под тачком 1) наведено као секундарно, поступак обраде ове лексеме би се поклапао са поступком обраде осталих јединица ове лексичко-семантичке групе. Тада би сва остала махом терминолошка значења заправо била метафорички преноси са мотивационом базом у семи изгледа тракаст (3а, 3б, 4а, 4б, 4в, 4г, 6, 7),

значање под тачком 2 би настало према метонимијској формули ДЕО ТЕЛА – КОМАД ОДЕЋЕ КОЈИ ТАЈ ДЕО ПОКРИВА, ДОК БИ ЗНАЧЕЊЕ 5 БИЛО УСПОСТАВЉЕНО НА ВЕЋ ПОМЕНУТОЈ СИНЕГДОХСКОЈ ФОРМУЛИ ДЕО ТЕЛА – ЧОВЕК ОДНОСНО ГРУПА ЉУДИ КРВНО ИЛИ ВРЕМЕНСКИ ПОВЕЗАНИХ.

појас	1. <i>средство за опасивање одеће у сџируку</i> : кожни ~.	2. <i>најужи део тела између јруди и њрбуха, сџрук</i> . 3. <i>а. оно што се јружа око нечега у виду џраке, линије и сл.: одбрамбени ~.</i> 6. <i>астр. џрсиенасџа формација око неких небеских џела</i> : Сатурнов ~. 4. <i>геогр. а. део Земљине џовршине између два меридијана</i> : тропски ~. 6. <i>део Земљине џовршине с одређеном климом</i> : умерени ~. в. <i>део Земљине површине с одређеним џриродним, кулџурним и сл. обележјима</i> : средњоевропски ~, степски ~. г. <i>уски део земљинџа уз какву јраницу</i> : погранични ~. 5. <i>џи. рођаци, сродници истџој сџуџња сродсџва с обзиром на заједничкој џрејџа, колено, џокољење</i> . 6. <i>анат. део скелетџа о који су џричвршџени ексџремџетџи</i> : рамени ~. 7. <i>мат. део џовршине лџџије између две џаралеле</i> .	изглед, положај изглед, положај изглед, положај изглед, положај изглед, положај изглед, положај изглед, положај С (према т. 2) изглед, функција изглед, положај
-------	--	--	---

Након представљања соматизама са највише секундарних реализација, можемо констатовати постојање истих принципа у њиховом формирању.

Наиме, секундарна значења соматизама најчешће се развијају метафором, и то на основу сема изгледа и положаја (о овоме више у закључку), док је нешто мањи број значења настао метонимијским односно синегдохским преносима. Управо се на основу ова два механизма полисемије соматизми могу поделити у две групе.

Једну скупину би чиниле лексеме *колена* и *йојас* на основу повезујуће метонимијске односно синегдохске формуле: ДЕО ТЕЛА – МЕСТО НА ОДЕЋИ / КОМАД ОДЕЋЕ КОЈИ ТАЈ ДЕО ПОКРИВА, ОДНОСНО ДЕО ТЕЛА – ЧОВЕК ОДНОСНО ГРУПА ЉУДИ КРВНО ИЛИ ВРЕМЕНСКИ ПОВЕЗАНИХ.

Другу групу формирале би лексеме *лава*, *лице*, *језик* на основу заједничких семантичких образаца: за метонимију део тела – оно што је резултат његове активности и за синегдоху део тела – човек, односно животиња у целини.<sup>24</sup>

#### IV. ЗАКЉУЧАК

Циљ овог рада био је да се утврди природа семантичких компонента примарног садржаја лексема које означавају спољашње делове човековог тела и да се установе принципи њиховог полисемантичког ширења.

Закључак спроведене анализе износимо на основу увида у семски састав моносемичних соматизама и на основу прегледа полисемантичке структуре 5 значењски најбогатијих лексема, односно укупно 60 секундарних значења.

Метафора је, очекивано, најчешћи механизам полисемантичког ширења лексема ове тематске групе. Метафоричком транс-

---

<sup>24</sup> Интересантно би било видети којим би се члановима ове лексичко-семантичке групе прошириле две поменуте скупине. На пример, испоређивањем семантичке структуре осталих вишезначних лексема (а има их и једнозначних) које означавају део главе (то су: *беоњача*, *брада*, *брк*, *вилаца*, *влас*, *враић*, *лава*, *јрло*, *зайиљак*, *зеница*, *зуб*, *језик*, *коса*, *лице*, *ноздрва*, *нос*, *образ*, *обрва*, *око*, *йојиљак*, *шеме*, *шрејавица*, *уво*, *устиа*, *чело*, *чељуси*) уочавамо исте принципе формирања као код именица *лава*, *лице*, *језик* – уколико су се њихова секундарна значења развила метафором, то се десило посредством сема изгледа и положаја, ређе функције, уколико имају значења настала метонимијом, она су добијена претежно према поменутиим формулама ДЕО ТЕЛА – ДЕО ТЕЛА СА КОЈИМ ЈЕ У ОДНОСУ ПРИПАДАЊА (на пример, лексема *брада* је развила значење 'длаке на бради' (16)), односно ДЕО ТЕЛА – ОНО ШТО ЈЕ РЕЗУЛТАТ ЊЕГОВЕ АКТИВНОСТИ (на пример, *јрло* – 'глас, дар за певање' (2)), док су синегдохски преноси, уколико постоје, извршени на човека (на пример, *око* – 'назив од милоште драгој особи' (2)).

Из наведеног произилази да се у оквиру лексичко-семантичке групе са архисемом *део шела* може успоставити једна подгрупа са архисемом *део главе* која би одговарала првој од три скупине из класичне анатомске поделе на главу с вратом, труп и удове. Оваква поклапања не постоје када су у питању труп, односно удови и њихови делови, о чему ћемо говорити у наредној студији.



формацијом полазног садржаја настао је највећи број секундарних значења – укупно 36, чије је извориште у једној или више сема. Семе изгледа и положаја показале су се као најзначајнији активатори метафоричких преноса.<sup>25</sup> То, међутим, важи онда када те семе (као проширени, истурени, горњи, предњи итд.) обезбеђују лаку уочљивост, видљивост, приметност денотата. У супротном, семе изгледа и положаја из основног садржаја (попут танки, сакривени, доњи, задњи итд.) не постају покретачи полисемантичких дисперзија.

Метонимијом и синегдохом настао је приближно једнак број значења – 13 односно 11.<sup>26</sup> Учили смо следеће семантичке образце на којима се заснивају метонимијски преноси: 1. ДЕО ТЕЛА – ОНО ШТО СЕ ТИМ ДЕЛОМ ИСПОЉАВА, 2. ДЕО ТЕЛА – ОНО ШТО ЈЕ РЕЗУЛТАТ ЊЕГОВЕ АКТИВНОСТИ, 3. ДЕО ТЕЛА – ДЕО ТЕЛА СА КОЈИМ ЈЕ У ОДНОСУ ПРИПАДАЊА И 4. ДЕО ТЕЛА – МЕСТО НА ОДЕЋИ / КОМАД ОДЕЋЕ КОЈИ ТАЈ ДЕО ПОКРИВА. Синегдохски преноси извршени су претежно на човека у целини (понегде на групу људи), ређе на животиње.<sup>27</sup>

Лексемама које означавају спољашње делове човечјег тела вратићемо се опет са циљем да сагледамо појаве и појмове који се перципирају и концептуализују помоћу њих и да утврдимо лексичке механизме којима се уочене семантичке категорије реализују.

---

<sup>25</sup> Сема изгледа је најпродуктивнија – јавља се као једини или садејствујући извор асоцијација 22 пута, затим сема положаја – 19 пута, док су само 5 значења настала на семи функције, као јединој или садејствујућој. Поменућемо и слабо продуктивну сему сродништва чијом су трансформацијом настала 2 значења.

Поређења ради, истраживањем развоја значења лексеме *кућа* и њених делова установљено је да су најактивније семе семе изгледа и функције (Марковић 1991: 74).

<sup>26</sup> Механизме који се у табелама налазе у заградама, као садејствујући или додатни, нисмо рачунали.

<sup>27</sup> Успостављене формуле карактеристичне су за метонимијске и синегдохске трансформације више лексема ове тематске групе. Наводимо по пример за сваки образац редом: 1. *лице* – 'израз, карактер' (1в), 2. *глава* – 'памет' (2а), 3. *колело* – 'део ноге изнад тога зглоба код човека' (1б) и 4. *колело* – 'место на одећи (на панталонама) које покрива тај зглоб' (1в); пример за уочени синегдохски модел: *глава* – 'личност која руководи' (5а), односно 'поједина животиња, грло' (4б).

ЛИТЕРАТУРА

- Алановић 2002: Миливој Алановић, Лексема зуб у фразеолошким јединицама, *Књижевност и језик* XLIX/3–4, Београд, 263–275.
- Бјелетић 1999: Марта Бјелетић, Кост кости (делови тела као ознаке средства), *Кодови словенских култура* 4, Београд, 48–67.
- Гортан Премк 1991: Даринка Гортан-Премк, О неким моделима метафоричне полисемантичке дисперзије, *Научни састџанак славистија у Вукове дане* 20/2, Београд, 251–259.
- Гортан Премк <sup>2</sup>2004: Даринка Гортан-Премк, *Полисемија и орјанизација лексичкој систиема у срјскоме језику*, Београд: Завод за уџбенике.
- Давиђак 1999: Малгожата Давиђак, Језичко-културолошка слика главе у пољском језику, *Кодови словенских култура* 4, Београд, 89–97.
- Дешић 1990: Милорад Дешић, *Из срјскохрвајске лексике*, Никшић: Универзитетска ријеч.
- Драгићевић 2008а: Рајна Драгићевић, Деривациона гнезда именица које означавају делове тела из угла лексичког богаћења, *Научни састџанак славистија у Вукове дане* 37/1, Београд, 371–387.
- Драгићевић 2008б: Рајна Драгићевић, Творбени и семантички статус једног значења именица типа *ручица*, *Срјски језик* XIII/1–2, Београд, 203–215.
- Драгићевић 2009: Рајна Драгићевић, О проблемима идентификације фразеологизама, *Südslavistik online: Zeitschrift für südslavische Sprachen, Literaturen und Kulturen*. 2009, <http://www.suedslavistik-online.de/01/dragicevic.pdf>, 19.10.2014.
- Драгићевић <sup>2</sup>2010: Рајна Драгићевић, *Лексикологија срјској језика*, Београд: Завод за уџбенике.
- Ковачевић 1999: Милош Ковачевић, Метонимија и синегдоха, *Срјски језик* IV/1–2, Београд, 171–202.
- Легурска–Бечева 2008: Палмира Легурска, Ничка Бечева, Контрастивно-типолошко карактерисање полисемије кроз варирање матрице (на грађи бугарског, руског и српског језика), *Срјски језик* XIII/1–2, Београд, 281–301.
- Лупачова Раздобудко 1994: Лариса Лупачова-Раздобудко, Семантичка структура соматизама у српском језику, *Научни састџанак славистија у Вукове дане* 22/2, Београд, 101–111.
- Марковић 1991: Рајна Марковић, Гранање значења речи које означавају кућу и њене делове, *Наш језик* XXIX/1–2, Београд, 55–76.
- Марковић 2010: Зорица Марковић, *Полисемија и деривација именица које означавају делове одеће*, магистарски рад у рукопису, Београд: Филолошки факултет.
- Пејановић 2011: Ана Пејановић, Концептуални статус лексеме *образ* у српској фразеологији, *Научни састџанак славистија у Вукове дане* 39/1, Београд, 405–415.
- Раздобудко 1994: Лариса Раздобудко, Стилистичка анализа именица које означавају делове тела човека (на основу асоцијативног експеримента у српском и руском језику), *Научни састџанак славистија у Вукове дане* 23/2, Београд, 335–338.

- Раздобудко 1996: Лариса Раздобудко, Семантички обим најфреквентнијих соматизама у руском и српском језику у дијахронијској перспективи (на примеру речи *рука*), *Научни састџанак славистиџа у Вукове дане* 25/2, Београд, 435–442.
- Раздобудко Човић 2007: Лариса Раздобудко Човић, Проблеми значења невербалних порука у руском и у српском језику (на материјалу драме А. П. Чехова *Ујка Вања*), *Научни састџанак славистиџа у Вукове дане* 36/1, Београд, 311–323.
- Шипка 2008: Милан Шипка, Фразеологизми с лексемом *образ*, *Јужнословенски филолоџи* LXIV, Београд, 561–569.

## РЕЧНИЦИ

- РСМС: *Речник срџскохрвајскоџа књижевноџи језика*, I–VI, Нови Сад (I–III и Загреб): Матица српска (I–III и Матица хрватска), 1967–1976.
- РСАНУ: *Речник срџскохрвајскоџи књижевноџи и народноџи језика*, I–XVIII, Београд: Српска академија наука и уметности – Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- РСЈ: *Речник срџскоџа језика*, Нови Сад: Матица српска, 2007.
- СДР: *Семантиџичко-деривациони речник*, св. 1, човек – делови тела, Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, 2003.

*Анета А. Спасоевич*

## О ПОЛИСЕМИИ ЛЕКСЕМ ОБОЗНАЧАЈУЩИХ ЧАСТИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ТЕЛА

### Резюме

В статье рассматриваются лексемы обозначающие внешние части человеческого тела (*голова, колено, лицо, живот* итд.). Цель исследования включает следующее: 1) с помощью компонентного анализа утвердить семы выбранных многозначных лексем внутри этих лексико-семантических групп, 2) описать характер сем с точки зрения производительности, и 3) показать принципы создания семантически богатых лексем из вышеупомянутой лексико-семантической группы.

Анализ проведен на материале однотомного Словаря сербского языка показывает что семы 'образ' и 'положение' главные активаторы метафорических переносов в лексико-семантической группе слов обозначающих части человеческого тела. Также, автор определяет несколько семантических моделей, на основе которых выполнены метонимийские и синегдохские переносы.